

VATIKANAS IR NACIŲ OKUPACIJA LIETUVOJE: INFORMACIJOS, INTERAKCIJOS, REAKCIJOS

ARŪNAS STREIKUS

1940 m. pavasariui virstant į vasarą ir Romoje stiprėjant įsitikinimui, kad fašistinė Italija artimiausiu laiku įsitrauks į karą nacistinės Vokietijos pusėje, tuo metu dar gana jaunas, tačiau jau nemažą diplomatinio darbo patirtį sukaupęs Bažnyčios Nepaprastųjų reikalų kongregacijos (toliau – BNRK) sekretorius prel. Domenico Tardini, nuogaustaudamas, kad Šv. Sostas tokiu būdu atsidursias vienos iš kariaujančių šalių kalinio situacijoje, svarstė: „praradus (ar smarkiai sumažėjus) korespondencijai su išore, kaip Šv. Sostas (nepilnai informuotas) galės priimti sprendimus, *kalbėti* ir būti *išgirstas*? Toji pati jo *izoliacijos* aplinkybė ar išorėje nesukels pilnai suprantamų nuogaustavimų ir skepsio dėl Šv. Sosto sprendimų *laisvės* ir *nepriklausomybės*“¹ Galima teigti, kad susirūpinimas Vatikaną pasiekiančios informacijos pilnumu ir patikimumu, Pirmojo pasaulinio karo patirties ir atminties sutvirtintas *modus operandi*, paremtas siekiu išlaikyti griežtą paritetą visų konflikte dalyvaujančių šalių atžvilgiu, beigi atodaira į tai, ar palaikantis, įspėjantis, pabarantis žodis laiku (beviltingai nevēluodamas) ir laisvai (išsvengdamas nereikalingų akių) pasieks norimą adresatą buvo svarbiausi veiksniai, lėmę Šv. Sosto kalbėjimus vienais atvejais, tylėjimus kitais atvejais, o galiausiai, ir tiesiog nežinojimą, kaip išmintingiausia būtų pasielgti – trečiais. Ypač tai pasakytina apie nacistinės Vokietijos užgrobtus kraštus, kurie plytėjo į rytus nuo Trečiojo Reicho ikikarinųjų sienų, nes dėl okupanto užmačių smarkiai sumažinti Romos Katalikų Bažnyčios įtaką šiame regione, komunikacija su jais buvo itin komplikauta. Baltijos šalių, Baltarusijos ir Ukrainos atvejais situaciją papildomai sunkino

Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Vatikanas ir Lietuva II Pasaulinio ir Šaltojo karo laikotarpiu (1939–1958)“ (sut. Nr. LIP-22-59).

¹ Domenico Tardini, *Diario di un Cardinale (1936–1940): La Chiesa negli anni delle ideologie nazifascista e comunista*, a cura di Sergio Pagano, Milano: Edizioni San Paolo, 2020, p. 188.

ta aplinkybė, kad komunikaciniai ryšiai buvo praktiškai nutrūkę dar iki vokiečių okupacijos – kaip sovietinės agresijos padarinys.

Ilgą laiką svarbiausias ir kone vienintelis išsamesnis bei patikimesnis šaltinių blokas, kuriuo remiantis buvo įmanoma ką nors pasakyti apie Vatikano santykį su nacių okupuota Lietuva, buvo fundamentalaus leidybinio projekto serijoje *Actes et documentes du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* 1967 m. publikuoti du tomai, skirti Lenkijai ir Baltijos šalims². Į juos, kaip ir į kitus šios serijos tomus, nugulė keturių autoritetingų Bažnyčios istorikų grupės atrinkti, sudarytojų nuomone, svarbiausi Vatikano archyvuose surasti dokumentai, atspindėję minimo regiono vyskupų ir čia dirbusių nuncijų (kol jie buvo vienos ar kitos okupacinės valdžios priversti nutraukti savo misiją) korespondenciją su Šv. Sosto Valstybės sekretoriatu. Į daugiau nei 600 dokumentų rinkinį daugiausia pateko oficialūs laišakai ir raštai, karo metais pasiekę Vatikaną ir jo siųsti savo korespondentams. Pastaroji publikacija suteikė tvirtą atspirties tašką tiek išėivijoje apie Bažnyčios padėtį Antrojo pasaulinio karo metais rašiusiems autoriams³, tiek ir po Nepriklausomybės atkūrimo atliktiems naujiems tyrimams šia tema⁴. Ją ignoravo tik sovietinės propagandos užsakymus vykdžiusi sovietinė istoriografija, XX a. aštuntame dešimtmetyje mėginusi įkišti savo trigrašį į isisiūbuojančią Romos Katalikų Bažnyčios kompromitavimo programą⁵.

Iki šiol profesionaliausios istorinės monografijos apie krikščionių Bažnyčių likimus vokiečių okupuotoje Lietuvoje autorė Regina Laukaitytė, pasitelkusi platų šaltinių spektrą, padarė išvadą, kad „1941 m. vasarą katalikų ordinarai atnaujino sovietų okupacijos pradžioje nutrauktus ryšius su Vatikanu“ ir kad su Šv. Sostu 1941–1944 m. palaikytas nuolatinis, gana efektyviai veikęs ryšys. Nustaćiusi, kad jai žinomuose šio laikotarpio vyskupų raštuose Šv. Sostui nėra okupacinę valdžią kompromituojančių žinių, Laukaitytė darė prielaidą, kad tai „rodo ir ordinariato politinę orientaciją, ir racionalų atsargumą“⁶. Be to, minėtoje knygoje nagrinėjama ne vien tiesioginė komunikacija tarp Lietuvos vyskupų ir Vatikano, bet ir užkabinami

² *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, Libreria Editrice Vaticana, 1967.

³ Viktoras Pavalkis, „Bažnyčia Lietuvoje ir Vatikanas 1940–1945“, in: *Aidai*, Brooklyn, 1973, Nr. 6, p. 247–249; Vincentas Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1940–1944*, Chicago, 1977.

⁴ Regina Laukaitytė, *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010.

⁵ Jonas Aničas, *Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 metais*, Vilnius: Mintis, 1972.

⁶ Regina Laukaitytė, *op. cit.*, p. 234.

kiti probleminiai reikalai, kurių sprendime nagrinėjamu laikotarpiu daugiau ar mažiau dalyvauta Šv. Sosto: Vilniaus arkivyskupijos administravimas, Vatikano radijo transliacijos, naujų vyskupų skyrimai, žydų genocidas ir pagalbos jiems organizavimas, prievartiniams darbams į Vokietiją išvežtų lietuvių beigi Lietuvoje atsidūrusių karo belaisvių rusų sielovados organizavimas. Todėl suprantama, kad ir šio straipsnio pagrindinė siužetinė linija neišvengiamai suksis apie Laukaitytės jau susmaigstytus teminius ir probleminius kuoliukus, o jo pagrindinis tikslas yra kai kurias autorės suformuluotas tezes patikrinti, koreguoti (kur reikia) ar papildyti (kur galima).

Poreikis ir reali galimybė tokį darbą atlikti atsirado po to, kai nuo 2020 m. kovo 1 d. visiems tyrinėtojams buvo atverti visuose Vatikano archyvuose saugomi popiežiaus Pijaus XII pontifikato (1939–1958) laikotarpio archyviniai fondai⁷. Kadangi po sovietinės Baltijos šalių aneksijos šiose valstybėse iki tol veikusios Šv. Sosto atstovybės buvo priverstos nutraukti savo veiklą, visa su Baltijos valstybių bažnytiniais ir politiniais reikalais susijusi dokumentacija nuo 1940 m. rudens archyvuota ne Vatikano apaštaliniam archyve, kur paprastai atsidurdavo visa per nunciatūras suplaukusi korespondencija, o Valstybės sekretoriato ryšių su valstybėmis sekcijos istoriniame archyve (toliau tekste naudojamas itališkas jo pavadinimo akronimas ASRS). Suskaitmeninti pastarojo archyvo fondai, skirti atitinkamai Baltijos šalių, Vokietijos ir Rusijos reikalams Pijaus XII pontifikato metais, ir sudaro pagrindinę šio straipsnio šaltinių bazę. Ją tik nežymiai papildė Vatikano apaštaliniam archyve saugomi Berlyno ir Berno nunciatūrų dokumentai, Jėzuitų ordino Romos archyve (*Archivum Romanum Societatis Iesu*) rasti pavieniai Lietuvos jėzuitų korespondencijos su ordino generaline kurija fragmentai, Lietuvos atstovybės prie Šv. Sosto archyvinio fondo dokumentai, šiuo metu saugomi Lietuvos centriniam valstybės archyve⁸. Reikia pažymėti, kad mūsų tyrimo atveju praktiškai nėra galimybės archyvinę dokumentiką gretinti su personalinio pobūdžio egodokumentinės kilmės šaltiniais, nes nė vienas iš čia nagrinėjamos istorijos veikėjų nė iš vienos pusės tokių liudijimų nepaliko. Pradžioje cituotiems prel. Tardini dienoraštiniais užrašams trūksta kaip tik laikotarpio nuo 1940 m. vasaros iki 1944 m. vasaros, o XX a. pabaigoje publikuoti vysk. Vincento Brizgio

⁷ Realiai prieiga (irgi tik dalinė) pasidarė galima nuo 2021 m. rudens, pamažu atšaukiant dėl COVID-19 pandemijos įvestus ribojimus.

⁸ LCVA, f. 673, ap. 2. Laukaitytė savo monografijoje pastarojo fondo dokumentais nesinaudojo, nes jos atliekamo tyrimo metu šie dokumentai dar tebebuvo Romoje ir buvo sunkiai prieinami tyrinėtojams.

atsiminimai⁹ dėl didelės laiko distancijos nuo išgyventų įvykių, jų autoriaus intereso viešai apsiginti nuo jam metamų kaltinimų dėl kolaboravimo su naciais ir memuarinių liudijimų perpynimo su kitais šaltiniais kvalifikuotini labiau kaip istorinė rekonstrukcija, nei kaip egodokumentinis šaltinis.

Straipsnyje pristatomi tyrimo rezultatai yra originalūs ir ta prasme, kad jo autorius nedaug tegalėjo pasiremti įžvalgomis istorikų, nagrinėjusių panašius atvejus kituose analogiško laikotarpio geopolitiniuose kontekstuose. Istorinių studijų, kurios įtrauktų į tyrimą naujai atsivėrusius Vatikano šaltinius, kol kas esama labai nedaug. Iš naujausių publikacijų paminėtinos trys arčiausiai mus dominančio objekto esančios monografijos. Pirmoji – parengimo profesionalumu išsiskirianti, tačiau platesnių apibendrinimų vengianti ASRS direktoriaus knyga apie Šv. Sosto reakcijas į žydus Europoje ištikusią katastrofą¹⁰. Kai kuriais jos duomenimis remtasi rašant šio straipsnio poskyrį apie Lietuvos žydų likimo atgarsius Vatikane. Antroji – daug ažiotažo sulaukusi, tačiau, atrodo, akivaizdžių bėdų su šaltinių kritika ir išvadų pagrįstumu turinti garsaus JAV istoriko, Pulitzerio premijos laureato Davido I. Kertzerio knyga¹¹, kurią galima vadinti nelabai vykusiu bandymu neva naujais šaltiniais pagrįsti prieš ketvirtį amžiaus britų žurnalisto Johno Cornwello nukaldintą Hitlerio popiežiaus vaizdinį. Trečioji – žymaus italų naujausių laikų diplomatijos istorijos tyrinėtojo Matteo Luigi Napolitano monografija¹², kuri nors ir pristatoma kaip gimusi iš naujai atvertų Vatikano šaltinių analizės, realiai į rekonstruotą plačią Pijaus XII popiežiaus laikų Vatikano diplomatijos panoramą tik labai fragmentiškai įtraukia iki šiol nežinomus archyvinis dokumentus. Kita vertus, šio autoriaus tekstai pasižymi itin skvarbia šaltinių kritika, interpretacinio žvilgsnio platumu, todėl gali būti ir geras vedlys skaitant nagrinėjamo laikmečio Šv. Sosto diplomatinės veiklos šaltinius, ir tinkamas atramos taškas norint geriau suprasti ano meto Vatikano veiksmų, (ne)viešo kalbėjimo ir tylėjimo kontekstus. Be to, kritiškas Napolitano santykis su esamu temos istoriografiniu diskursu patvirtina, kad bent jau kol kas nauji (?) archyviniai atradimai iš esmės nekvestionuoja jėzuitų istoriko Pierre Blet, XX a. septintame-aštuntame dešimtmetyje vadovavusio tyrėjų grupei, parengusiai aukščiau minėtą

⁹ Vincentas Brizgys, *Gyvenimo keliai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993.

¹⁰ Johan Ickx, *Pio XII e gli ebrei*, Milano: BUR Rizzoli, 2022 (2020).

¹¹ David I. Kertzer, *The Pope at War: The Secret History of Pius XII, Mussolini, and Hitler*, Random House, 2022.

¹² Matteo Luigi Napolitano, *Il Secolo di Pio XII: Momenti di storia diplomatica vaticana del Novecento*, Milano: Luni editrice, 2023.

Šv. Sosto Antrojo pasaulinio karo dokumentų rinkinį, teiginių, išdėstytų ne vienoje jo parengtoje publikacijoje¹³.

Straipsnyje ieškoma atsakymų į tris probleminius klausimus:

Ar tikrai komunikacija tarp Šv. Sosto ir Lietuvos bažnytinių sluoksnių nacių okupacijos laikotarpiu buvo efektyvi ir suteikė pagrindą abejoms pusėms priimti pamatuotus sprendimus?

Kokia informacija Vatikaną pasiekė apie Lietuvoje vykdytą žydų naikinimą ir kokias reakcijas ten sukėlė?

Kodėl Šv. Sostas ne visada buvo patenkintas Lietuvos vyskupų ganytojiška veikla ir jų laikysenomis nacių okupacijos sąlygomis?

Apie informacijos kelius ir klystkelius karo metu. Kaip minėta, istoriografijoje iki šiol manyta, kad nacistinei Vokietijai išvijus iš Lietuvos sovietus, pastarųjų okupacijos pradžioje beveik nutrūkę bažnytiniai ryšio su Roma kanalai buvę atnaujinti ir veikę efektyviau nei pirmuoju sovietmečiu. Vis dėlto atidžiau palyginus Vatikaną nuo 1940 m. vasaros iki 1941 m. vasaros ir per pirmuosius nacių okupacinio valdymo Lietuvoje metus pasiekusią informaciją, tokį teiginį reiktų koreguoti. Visų pirma, dera priminti, kad per pirmuosius du sovietų okupacijos mėnesius, nepaisant marionetinės Liaudies vyriausybės sprendimo vienašališkai nutraukti diplomatinis santykius su Šv. Sostu, Vatikano nuncijus Luigi Centozas dar rezidavo Kaune ir gana reguliariai siuntė Vatikanui pranešimus apie dinamiškai besikeičiančią politinio ir religinio gyvenimo situaciją: nuo birželio vidurio iki 1940 m. rugpjūčio 24 d., kai nuncijus išvyko iš Lietuvos, Vatikanui buvo išsiųsti mažiausiai 8 raportai ir 11 šifruotų telegramų apie padėtį Lietuvoje. Antra, praėjus vos kiek daugiau nei mėnesiui nuo nuncijaus išvykimo, jį ir Šv. Sosto nuncijų Berlyne arkivysk. Cesare Orsenigo pradėjo pasiekti Kauno arkivyskupo augziliaro, vysk. Brizgio laišakai, perduodami per patikimus asmenis. Visi jie operatyviai pasiekdavo Vatikaną¹⁴. Trečia, informacija apie įvykius Lietuvoje šiuo laikotarpiu Vatikaną pasiekdavo ir per jėzuitų turėtus kanalus: iki 1941 m. kovo Romą pasiekdavo Lietuvos viceprovincijos

¹³ Čia remiamasi 1997 m. pirmą kartą prancūziškai išleistos jo knygos vertimu į italų kalbą: Pierre Blet SJ, *Pio XII e la Seconda Guerra Mondiale negli archivi Vaticani*, Milano: Edizioni San Paolo, 1999.

¹⁴ ASRS išliko 5 vysk. Brizgio laišakai, rašyti nuo 1940-08-31 iki 1941-03-21. Vėliau korespondencija kažkodėl nutrūko. Spėtina dėl to, kad pasibaigus vokiečių repatriacijai iš Lietuvos, pasidarė sunkiau perduoti laiškus per kurjerius, turėjusius vokiškus pasus ir galėjusius sąlyginai laisvai kirsti sieną.

vyresniojo t. Benedikto Andruškos ir buvusio Kauno jėzuitų gimnazijos direktoriaus t. Johanno Kippo laišakai¹⁵. Be to, pastarasis, 1941 m. kovo pirmomis dienomis atvykęs į Romą, pateikė itin platų pranešimą apie religinio gyvenimo būklę sovietų okupacijos sąlygomis¹⁶.

Nuncijui išvykus, dėl nesunkiai suprantamų priežasčių informacijos srautas atgaline kryptimi, žinoma, keliavo žymiai sunkiau. Gavęs pirmą jam adresuotą vysk. Brizgio laišką, arkivysk. Orsenigo pasiguodė: „Laiškas man buvo perduotas su dideliu atsargumu, pasinaudojus slaptu vokiečių sienos perėjimu. Deja, aš pats daugiau neturiu jokių priemonių – nei pašto, nei diplomatinių, nei privačių – bent jau patvirtinti rašančiajam, kad jo pranešimas mane pasiekė“¹⁷. Manytina, kad situacija šiuo atžvilgiu mažai keitėsi ir per vėlesnius sovietinės okupacijos mėnesius, ką patvirtina daugiau nei metus užtrukusi 1941 m. kovo 12 d. popiežiaus laiško, adresuoto visiems Baltijos šalių vyskupams, kelionė į Lietuvą. Kita vertus, Vatikanas šiuo laikotarpiu naudojo kitokį komunikacijos su nuo išorės pasaulio atkirstais Lietuvos katalikais būdą – nuo 1940 m. lapkričio pradėtas transliuoti Vatikano radijo laidas lietuvių kalba. Galima daryti prielaidą, kad transliacijomis mėginta iš dalies kompensuoti ir susisiekti su vyskupais sto-ką. Ją patvirtintų t. Kippo perduotas Lietuvos vyskupų pageidavimas, ar į eventualius jų pranešimus ateityje atsakymai negalėtų būti duodami per Vatikano radiją. T. Kippas netgi pateikęs jo su vysk. Brizgiu sukurtą įvairioms diecezijoms skirtą šaukinių schemą¹⁸.

Sugretinę šį pamažu trūkinėjantį ir paskutiniaisiais sovietų okupacijos mėnesiais praktiškai nutrūkusį komunikacijos tarp Kauno (Vilniaus) ir Romos tinklą su situacija pirmaisiais vokiečių valdymo mėnesiais pamatytume, kad situacija ne tik nepasikeitė į gerą, bet netgi iš dalies pablogėjo. Pirmosios labai fragmentiškos žinios jėzuitų turimais kanalais Vatikaną pasiekė tik 1941 m. rugpjūčio pabaigoje – rugsėjo pradžioje. Iš pradžių jėzuitų Generalinė kurija gavo t. Andruškos pranešimą apie viceprovincijos vyresniojo pareigų perdavimą t. Stanislovui Gruodžiui ir pastarojo pranešimą apie

¹⁵ *Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI)*, LITH. 1001-XXXVIII, XXXIX.

¹⁶ ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 120, l. 321–327.

¹⁷ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas Valstybės sekretoriui kard. Luigi Maglione, 1940-10-18, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 120, l. 262.

¹⁸ BNRK referento kun. Antonio Samoré pažyma apie per t. Kippą perduotus Lietuvos vyskupų pageidavimus, 1941-03-04, in: *Ibid.*, l. 363. Kun. Samoré 1932–1938 m. dirbo sekretoriumi Šv. Sosto atstovybėje Kaune, todėl puikiai išmanė lietuvišką bažnytinę ir visuomeninę aplinką. BNRK jis buvo atsakingas už Lenkijos ir Baltijos šalių reikalus.

jėzuitų veikimo aplinkybes prasidėjus vokiečių okupacijai¹⁹. Panašiu laiku Generalinės kurijos raštinę pasiekė ir Vatikano Valstybės sekretariatui buvo persiųstas t. Karlo Fulsto, vokiečių okupacijos pradžioje sugrįžusio į Lietuvą, laiško, rašyto anksčiau Lietuvoje irgi dirbusiam t. Josephui Riethmeisteriui, nuorašas²⁰. Pastarajame rašyta ne tik apie sovietų paskutinėmis jų valdymo dienomis vykdytą terorą prieš kunigus, bet ir esama pabirų žinių apie situaciją atėjus vokiečiams, tame tarpe ir kone vienintelė vieta visoje korespondencijoje iš Lietuvos, kur užsimenama apie žydų persekiojimą (plačiau apie tai kitoje straipsnio dalyje).

Išsamesnių žinių apie padėtį nacių valdomoje Lietuvoje, adresuotų tiesiogiai Vatikano kurijai, nors ir perduodamų per tarpininkus, Romai teko laukti dar du mėnesius²¹. Tik 1941 m. spalio pabaigoje nuncijus Berlyne arkivysk. Orsenigo Valstybės sekretariatui persiuntė net keturis iš Lietuvos slaptu keliu atkeliavusius laiškus: istoriografijoje gerai žinomą arkivysk. Juozapo Skvirecko pasirašytą spalio 10 d. Lietuvos vyskupų pranešimą popiežiui, vysk. Brizgio laišką ir du nepasirašytus raštus. Kadangi nė vienas iš tekstų, buvusių iš Berlyno atsiųstame pakete, archyve neišliko, sunku spręsti apie jų turinį, tačiau trumpa užuomina lakoniškame nuncijaus lydraštyje skatina daryti prielaidą, kad skirtingai nei arkivysk. Skvirecko plačioje apžvalgoje, kur rašyta vien apie bolševikų sukeltas kančias lietuviams, kituose persiųstuose raštuose būta duomenų ir apie nacių Lietuvoje vykdomas piktadarystes, ir ne vien lietuviams. Vienintelis iš persiunčiamų laiškų turinį nukreipiantis nuncijaus komentaras užrašytas taip: „Tarp pastarųjų politinių perversmų tie, kas, taip pat ir Lietuvoje, nukentėjo labiausiai, turi būti laikomi žydai, taip pat ir dėl to, kad yra įtarinėjami ar kaltinami vykde įskundimo darbus bolševikų valdžiai rusų okupacijos metu“²².

Kitas arkivysk. Orsenigo pranešimas, kuriame referuojama (tiesa, irgi tik keliais sakiniais) jo gauta informacija apie padėtį Lietuvoje, į Romą

¹⁹ T. Stanislovo Gruodžio laiškas Generolui, 1941-07-30 (gauta 08-21), in: *ARSI*, LITH 1002-I, l. 7.

²⁰ Išrašas iš t. Karlo Fulsto laiško t. Josephui Riethmeisteriui, 1941-08-11, in: *ASRS*, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, l. 70.

²¹ Dera paminėti, kad maždaug 1941 m. rugsėjį Vatikaną turėjo pasiekti ir vysk. Teofilio Matulionio laiškas, tačiau jame praktiškai nė žodžiu neužsiminta apie situaciją Lietuvoje, nes ir jo tikslas buvo ne informuoti, o gauti leidimą vykdyti misijas vokiečių armijos užimtose Rusijos žemėse.

²² Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie iš Lietuvos gautus laiškus, 1941-10-28, in: *ASRS*, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 690, l. 151rv.

buvo išsiųstas paskutinę 1941 m. dieną²³. Nuo 1942 m. pradžios Berlyno nunciatūrai tarpininkaujant informacijos apytaka tarp Lietuvos ir Vatikano iš tikrųjų padažnėja: tų metų žiemą ir pavasarį arkivysk. Orsenigo tiek pats parengia daugiau specializuotų laiškų apie lietuviškus reikalus, tiek ir persiuntinėja Lietuvos vyskupų (Kauno ir Vilniaus) laiškus. Vis dėlto šis komunikacijos suintensyvėjimas, kaip atrodo, buvo laikino pobūdžio. Jau nuo 1942 m. balandžio korespondencija su Kaunu vėl praktiškai nutrūks-ta. Per likusius devynis tų metų mėnesius be Lietuvos vyskupų laiško po-piežiui Pijui XII (spalio 8 d.), pateikęs labai bendrą Lietuvos bažnytinio gyvenimo panoramą, Valstybės sekretoriatai pasiekė vos du Berlyno nuncia-tūros pranešimai, kuriuose referuotos žinios apie bažnytinių reikalų būklę Kauno metropolijoje²⁴.

Komunikacija tarp Kauno ir Romos pasidarė dar retesnė antroje nacių okupacijos pusėje. Laukaitytė tvirtina, kad „1943–1944 m. jokių užuomi-nų apie oficialius ar neoficialius kontaktus nei atsiminimuose, nei paskelb-tuose ar archyvų dokumentuose“ ji neužtikusi²⁵. Atlikęs neseniai atvertų Vatikano archyvų dokumentų tyrimą, vargu ar galėčiau tam prieštarauti. Juose tais metais fiksuojamos tik kelios epizodinės Lietuvos episkopato in-terakcijos su Šv. Sostu, susijusios su naujų vyskupų skyrimu ir esamų veik-los vertinimu (apie tai daugiau kitoje straipsnio dalyje). Berlyno nuncijus gi nuo 1943 m. iš esmės apsiribodavo pranešimais apie priverčiamiesiems darbams į Vokietiją atvežtų lietuvių sielovados organizavimą. Tais retais atvejais, kai nuncijus Berlyne kituose kontekstuose užkabindavo įvykius Lietuvoje, jo šaltiniai, retrospektyviai vertinant pateiktą informaciją, neatro-do buvę patikimi. Pavyzdžiui, 1943 m. balandžio pradžioje, rašydamas apie ryšium su įtempta situacija dėl žlugusios mobilizacijos į SS legioną iškilu-sius sunkumus lietuvių sielovadai Vokietijoje, jis tvirtino: „Vasarį Jo Eksce-lencija Monsinjoras Juozapas Skvireckas, Kauno arkivyskupas, artėjančios nacionalinės Šventojo Kazimiero, Lietuvos patrono, šventės proga paskel-bė Ganytojo laišką savo tikintiesiems. Šį laišką vokiečių policija konfiskavo dar prieš jį skaitant viešai, konfiskuotas buvo ir laikraštis, perspausdinęs jo

²³ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie katekizmus rusų belaisviams ir bendrą situaciją Lietuvoje, 1941-12-31, in: *Ibid.*, l. 147rv.

²⁴ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie seminarijas Lietuvoje, 1942-09-12, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, f. 357rv; Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie religijos padėtį Lietuvoje, 1942-12-02, in: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, p. 686–688.

²⁵ Regina Laukaitytė, *op. cit.*, p. 73.

tekstą²⁶. Tuo tarpu yra žinoma, kad minimas laiškas ne tik buvo paskelbtas, bet ir plačiai panaudotas vokiečių propagandos: per radiją transliuojamas iš Kauno katedros, jo ištraukos paskelbtos dienraštyje *Naujoji Lietuva*.

Pradedant 1942 m. pavasariu iki 1943 m. vidurio intensyviau susirašinėta tik su arkivysk. Mečislovu Reiniu, kuris po arkivysk. Romualdo Jalbrzykowskio suėmimo vykdė Vilniaus arkivyskupijos apaštalinio administratoriaus pareigas. Dėl to, o taip pat dėl Lenkijos ambasados prie Šv. Sosto turėtų savų ryšio kanalų, dėl tokiu būdu atsiradusios galimybės palyginti skirtingos kilmės informacijos šaltinius, Vatikanas ir popiežius buvo žymiai geriau informuoti apie padėtį šioje daugeliu požiūriu nuo Kauno metropolijos besiskiriančioje diecezijoje ir galėjo priimti labiau pasvertus sprendimus. Tiesa, yra žinoma, kad vysk. Brizgys nacių okupacijos antroje pusėje retsykiais parašydavo Berlyne rezidavusiam t. Kippui SJ, tačiau neatrodo, kad pastarasis visada dalindavosi gauta informacija su Vatikanu. Tik pavieniais atvejais, kai reikėdavo Šv. Sosto dikasterijų įsikišimo, lietuviškos realijos aplinkiniu keliu – per buvusį Šv. Sosto reikalų patikėtinį Lietuvoje arkivysk. Antoniną Aratą – atkeliaudavo iki Valstybės sekretoriaato biuro (daugiau apie tai žr. poskyryje apie vyskupus).

Tuo tarpu Lietuvos atstovybė prie Šv. Sosto, skirtingai nuo kolegų lenkų, karo ir viena kitą keitusių okupacijų sąlygomis, atrodo, atsidūrė nušalėje nuo patikimų komunikacijos grandinių ir neturėjo galimybių padėti bent iš dalies užkamšyti atsivėrusių informacijos spragų. Ištyrus jos korespondenciją su Valstybės sekretoriatu 1941–1945 m., pavyko nustatyti vos kelis pavienius atvejus, kai ministras Stasys Girdvainis bandė pasinaudoti iš okupuotos tėvynės gauta informacija. 1941 m. rugsėjį jis pranešė apie sovietų įvykdytas lietuvių deportacijas ir prašė Šv. Sosto intervencijos, kad JAV vyriausybė padėtų apsaugoti lietuvių tremtinius²⁷. Tuo tarpu 1943 m. sausio pabaigoje Lietuvos atstovybė atsiuntė promemoriją apie vysk. Brizgio Kauno katedroje 1942 m. spalio 11 d. pasakytą pamokslą, per kurį jis neva pasmerkęs žydų žudynes ir lietuvių bei lenkų deportacijas²⁸. Abiem atvejais, kaip matome, įvykiai, į kuriuos referuojama, buvo trijų mėnesių

²⁶ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie naujas lietuvių sielovados Vokietijoje problemas, 1943-04-05, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, ff. 564–568.

²⁷ Lietuvos atstovybės prie Šv. Sosto raštas Valstybės sekretoriaus pavaduotojui prel. Giovanni Battista Montini, 1941-09-20, in: LCVA, f. 673, ap. 2, b. 201, l. 12–13.

²⁸ Lietuvos atstovybės prie Šv. Sosto promemorija Valstybės sekretoriatui, 1943-01-29, in: LCVA, f. 673, ap. 2, b. 286, l. 130.

senumo, o antruoju atveju – dar ir nekritiškai perimti iš informacinio karo lauke veikusių Vakarų valstybių žiniasklaidos pranešimų.

Atgalinis ryšys nacių okupacijos laikotarpiu, tiesa, veikė kiek geriau nei sovietmečiu – Šv. Sosto raštai ir laiškai operatyviau pasiekdavo adresatus Lietuvoje. Vis dėlto tokiomis aplinkybėmis, kai Romoje turėta labai nedaug patikimos informacijos apie tai, kas gi ten iš tikrųjų vyksta tame lotyniškosios krikščionybės Šiaurės Rytų pakraštyje, nelabai buvo ir ką atsakyti. Ir dėl to, ir dėl nesamų garantijų, kad siunčiama informacija saugiai pasieks adresatus, dažniausiai apsiribota arba labai konkrečiomis užklausomis, arba bendromis frazėmis. Taigi apibendrinant galima būtų konstatuoti, kad ryšys tarp Vatikano ir Lietuvos nacių okupacijos metais nebuvo niekuo geresnis nei sovietmečiu. Ypač didelė, sunkiai vėliau kompensuojama spraga – beveik pusmečio trukmės skylė nuo 1941 m. balandžio iki rugpjūčio imtinai, nežinion pasiglemžusi ypač baisių įvykių grandinę. Vis dėlto net ir tie nedideli Romą pasiekę informacijos gabalėliai liudija, kad neoficialioje korespondencijoje anaipatol nevengta kalbėti apie aktualiai skaudžius dalykus.

Abejingumas, atsargumas ar laikinas amo praradimas: ką ir kaip Šv. Sostas žinojo apie žydų likimus Lietuvoje? Ankstesniame skyriuje rašyta, kad jau pirmuosiuose po Vokietijos – Sovietų Sąjungos karo pradžios Romą pasiekusiuose pranešimuose iš Lietuvos minimas (išimtinai) prasi-dėjęs žydų persekiojimas. 1941 m. rugpjūčio pradžioje t. Fulstas SJ, nors ir be didesnės empatijos, glaustai, tačiau iškalbingai apibūdino Kauno žydus ištikusią katastrofą: „Kaune 10 000 žydų sušaudyta, daug pabėgo, likusieji nešioja Dovydo žvaigždes, neturi teisės naudotis šaligatviais. Žydų perkėlimas į getą Vilijampolėje vyksta pilnu tempu, turi būti baigtas iki 8. 15“²⁹. Nuncijus Berlyne, remdamasis iš Lietuvos gautais pranešimais, 1941 m. spalio pabaigoje žydus irgi, kaip minėta, įvardijo kaip labiausiai nukentėjusią visuomenės grupę. Po poros mėnesių, perteikdamas naujienas „iš šio tiek daug išbandymų patyrusio krašto“, jis vėl nepamiršta paminėti, kad: „Mirtina žydų medžioklė, atrodo, tęsiasi, nors pastarųjų jau sumažėjo iki kelių dešimčių tūkstančių“³⁰. Taigi, vokiečiams įžengus į buvusios SSRS

²⁹ Išrašas iš t. Karlo Fulsto laiško t. Josephui Riethmeisteriui, 1941-08-11, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, f. 70.

³⁰ Arkivysk. Cesare Orsenigo pranešimas apie katekizmus rusų belaisviams ir bendrą situaciją Lietuvoje, 1941-12-31, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 690, l. 147rv.

teritoriją, prasidėjusios vietos žydų žudynės Vatikanui nebuvo paslaptis, tačiau tai vis ne pačių lietuvių, o svetimšalių refleksijos.

Pirmą ir paskutinį kartą lietuvio (?) žvilgsniu pamatytos ir aprašytos žydų tragedijos liudijimas Šv. Sostą pasiekė tik ankstyvą 1942 m. pavasarį. Valstybės sekretoriato raštinė tą kartą gavo emociingą, ranka rašytą laišką italų kalba, pasirašytą anonimino „Profesorius“, tačiau ant voko kaip siuntėjas buvo nurodytas „Episcopus Telsiensis“. BNRK referentas kun. Antonio Samoré gana nesunkiai nustatė, kad laiško autoriumi negalys būti Telšių vyskupas, nes pažinojo jo rašyseną ir žinojo, kad šis nemoka itališkai ir kad ant voko nebūtų klaidingai užrašęs savo titulo lotyniškai, be to, nebūtų siuntęs tokio laiško paštu³¹. Sprendžiant iš ant voko esančių pašto ir cenzūros antspaudų, jis tikrai buvo siųstas iš Lietuvos, o jo autorius buvo gerai informuotas apie žudynių mastą Baltijos šalyse (jį netgi šiek tiek padidino). Kita vertus, nebūdingai tuometiniam lietuviškam diskursui informantas neneigė plataus lietuvių įsitraukimo į „teutonų“ organizuotas žudynes, tvirtino, kad prieš žydus vykdomas terorizmas smarkiai lenkia ankstesnius sovietinio teroro mastus. Svarbiausias gi laiško siekinys – paskatinti Šv. Sostą imtis žygių, kad būtų gelbėjami bent likę gyvi pasikrikštiję žydai, – atrodo, liko neišgirstas. Nei ant Samoré parengto jo lydraščio, nei ant paties laiško nėra jokių aukštesnių Valstybės sekretoriato pareigūnų rezoliucijų, todėl galima spėti, kad anoniminė laiško autorystė ir neaiškus jo maršrutas automatiškai sumenkino jo vertę potencialių adresatų akyse ir jis tiesiog buvo padėtas į stalčių.

Nemažai informacijos apie žydų padėtį skirtingose šalyse Šv. Sostą pasiekdavo per BNRK sekretoriata Antrojo pasaulinio karo metais užplūdusius pavienių asmenų ar organizacijų prašymus padėti paskiroms mirtiname pavojuje atsidūrusioms žydų šeimoms³². Reikia pažymėti, kad tarp kelių tūkstančių pagalbos ieškojusių ir tokiu būdu atsidūrusių Vatikano akiratyje asmenų, yra tik pavieniai atvejai, kai prašyta padėti Lietuvoje (dar gyvenusiems žydams). Didžioji dauguma pagalbos prašymų atėdavo iš vokiečių okupuotų ar satelitais paverstų Vakarų, Šiaurės ar Vidurio Europos šalių, kur buvo žymiai daugiau galimybių bent laikinai išvengti suėmimo

³¹ Kun. Antonio Samoré pažyma apie Vatikaną paštu pasiekusį anoniminių laišką, 1942-03-25, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123A, l. 34.

³² Visa su jais susijusi korespondencija ASRS sudaro atskirą seriją „Žydai“, kuri šiuo metu yra pilnai suskaitmeninta ir laisvai prieinama internete: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/serie-ebrei/serie-ebrei_it.html.

ir deportacijos į naikinimo lagerius Europos rytuose. Ištraukti žmones iš nusikaltėlių rankų vokiečių užimtoje, anksčiau SSRS aneksuotoje teritorijoje praktiškai nebebuvo jokių galimybių. Minėtoje Johano Ickxo studijoje irgi tik du iš aštuoniolikos skyrelių paskirti pasakojimams apie „tamsias ir niūrias vietas Rytuose“, o ir čia daugiausia rašoma apie pastangas padėti tiems, kas buvo į tas vietas atvežti iš kitų Europos vietų.

Vienas iš kelių su Lietuva susijusių pagalbos prašymų Vatikaną pasiekė 1942 m. pradžioje. Lietuvos atstovybė prie Šv. Sosto tą kartą perdavė JAV žydų ortodoksų rabinų sąjungos pirmininko Izraelio Rosenbergo prašymą, kad popiežius padėtų iš Kauno į Lisaboną išvykti vyriausiajam Lietuvos rabinui Abraomui Dov-Ber Šapiro ir jo šeimai. Beje, ministras Girdvainis, rekomenduodamas šį prašymą, nuo savęs pridėjo pastabą, kad minimas rabinas anksčiau yra išreiškęs padėką arkivysk. Skvireckui už pastarojo pastangas pagerinti Kauno geto gyventojų aprūpinimą maistu³³. Reaguojant į prašymą, prel. Tardini parėdymu nuncijui Berlyne buvo gana operatyviai išsiųstas raštas, kuris po reikalo pristatymo baigiamas taip: „Man nėra paslaptis, kad kompetentinga valdžia vargiai svarstytų tokio leidimo išdavimą; vis dėlto turiu garbės atkreipti J. E. dėmesį į šį atvejį, jeigu matytumėt, kad yra galima ir tinkama koku nors būdu pasidomėti minėtu Ponu“³⁴. Byloje nėra arkivysk. Orsenigo atsakymo į šį laišką, todėl manytina, kad nuncijus neįžvelgė nei galimybės, nei racijos šiuo atveju ką nors daryti.

Netiesioginį Berlyno nuncijaus atsakymą galima išskaityti iš keliais mėnesiais vėliau jo rašyto pranešimo, kur jis Valstybės sekretoriui kard. Luigiui Maglionei apibūdino savo visišką neįgalumą šiuo klausimu: „Su skaudama širdimi turiu pripažinti, kad čia niekas neturi galimybės gauti tikrų žinių apie ne arijus, veikia netgi nepatartina jais domėtis, kadangi atrodo, jog čia siekiama su deportacija ištrinti bet kokius deportuotųjų pėdsakus [...]. Dabar neleidžiama pareikšti net menkiausio prašymo ne arijų labui“³⁵. Savarankiškų galimybių patikrinti duomenis apie „tamsiose ir niūriose rytų vietose“ vykstančius baisumus Vatikanas neturėjo ir tuomet, kai 1942 m. rugsėjį Valstybės sekretoriato biurą pasiekė du išsamūs liudijimai apie žydų žudynes Rytų Lenkijoje: Lvivo graikų katalikų metropolito arkivysk. Andrejaus Szeptyckio pranešimas Pijui XII apie padėtį metropolijoje po

³³ Lietuvos pasiuntinybės prie Šv. Sosto promemorija, 1942-02-05, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Ebrei, Pos. 118, l. 18.

³⁴ Kard. Luigi Maglione autorizuotas rašto arkivysk. Cesare Orsenigo projektas, 1942-02-11, in: *Ibid.*, l. 19.

³⁵ Cit. iš: Johan Ickx, *op. cit.*, p. 203.

vokiečių invazijos³⁶ ir JAV prezidento specialaus pasiuntinio Myrono Tayloro perduotas memorandumas, perteikiantis dviejų liudininkų iš Lenkijos pasakojimą, gautą Ženevoje veikusio žydų komiteto. Į Tayloro klausimą kard. Maglionei, ar Vatikanas turįs informaciją, kurios leistų patvirtinti memorandumu pateiktus duomenis, pats popiežius davė nurodymą „parengti trumpą pažymą, kurioje būtų pasakyta, kad Šv. Sostas yra gavęs žinių apie žiaurias priemones prieš žydus. Vis dėlto jis negalėjo patikrinti visų gautų žinių tikrumo“³⁷. Vidinį susirašinėjimą šiuo klausimu atspindinčių dokumentų turinys liudija, kad svarbiausia tokios atsargios pozicijos priežastis buvo Šv. Sosto diplomatijos siekis nesuteikti Vakarų valstybėms pagrindo viešai naudoti teigiamo atsakymo į minėtąjį Tayloro klausimą. BNRK pareigūnų įsitikinimu, „tai turėtų nemalonių pasekmių ne vien Šv. Sostui, bet ir patiems žydams, esantiems vokiečių rankose, kurie tuo pasinaudotų kaip pretekstu dar labiau pabloginti šlykščias ir barbariškas jų atžvilgiu taikomas priemones“³⁸.

Aukščiau minėtas Matteo Luigi Napolitano, vieną savo knygos dalį paskyręs Šv. Sosto santykio su žiniomis apie vykstančias žydų žudynes aptarimui, atkreipia dėmesį ir į tai, kad tokia atsargi reakcija į pranešimus apie masinį žydų naikinimą, vykdomą Rytų Europoje, 1942 m. rudenį buvo būdinga ne vien Vatikanui, bet ir antihitlerinės koalicijos Vakarų valstybių vadovams ir netgi Vakaruose veikusioms žydų pagalbos organizacijoms. Pasak jo: „Kaip greitai istorikams per pastarąjį Šoa tyrimų dvidešimtmetį paaiškėjo (ypač po to, kai buvo atidaryti kai kurių slaptųjų tarnybų dokumentai), anos epochos lyderiai nelaukė lengvai patikrinamais ir visiškai patikimais šaltinių apie žydų naikinimą. Tai gali atrodyti paradoksalu, tačiau taip buvo: ieškota vis naujų ir naujų įrodymų liudijimams ir pranešimams, tuo metu cirkuliuavusiems visoje Europoje“³⁹. Žinant ypatingą Vatikano kurijos jautrumą informacijos patikimumui, kurį jo požiūriu gali garantuoti tik netrukdoma komunikacija su vietoje esančiais Šv. Sosto atstovais ir/ar vyskupais, vargu ar gali stebinti ir jo atsargi reakcija į aplinkinius kanalais jį pasiekiančius, žadą atimti galinčius pranešimus apie neregėto masto žiaurumą.

³⁶ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, p. 625–629.

³⁷ Johan Ickx, *op. cit.*, p. 211.

³⁸ Prel. Angelo Dell'Acqua vidinė pažyma, 1942-10-02, in: Johan Ickx, *op. cit.*, p. 210.

³⁹ Matteo Luigi Napolitano, *op. cit.*, p. 282.

Šv. Sosto kančias dėl patikimos informacijos stokos bei ten išgyvenamą frustraciją Šoa akivaizdoje patvirtina ir lietuviškieji Vatikano archyvų šaltiniai. Minėtame Taylora atneštame memorandume būta ir vieno sunkiai suprantamo sakinio apie lietuvių indėlį Varšuvos geto žydų žudynėse: „Ypatingu būdu pažymėtina, kad lietuviai nežydai užsirašo vykti ieškoti kandidatų į senąją Varšuvos getą“⁴⁰. Kaip skrupulingai visos tokios informacijos nuotrupos buvo registruojamos, patvirtina vos po mėnesio BNRK biure parengta pažyma, kurioje šis sakinytis cituojamas kaip vienintelė kongregacijos archyve esanti informacija apie lietuvių dalyvavimą Holokauste. To, pasak pažymos autoriaus kun. Samoré, vargu ar pakanka, norint nuspręsti, ar verta kaip nors reaguoti į Lenkijos ambasados prie Šv. Sosto pageidavimą, kad Lietuvos dvasininkija būtų paraginta pasipriešinti lietuvių įsitraukimui į žudynes. Vis dėlto šiuo atveju susilaikymą lėmė ne tik (tiek) patikrintos informacijos stoka, kiek neturėjimas priemonių, kaip saugiai perduoti instrukcijas tokiu didelės diskrecijos reikalaujančiu reikalu. Kun. Samoré ne be desperacijos svarstė: „Ir pagaliau, kokios Šventojo Sosto galimybės padaryti tai, ko pageidauja Ambasada? Rašyti Kauno arkivyskupui yra gana delikatus reikalas, juo labiau kad laiškas turėtų būti patikėtas priemonėms, priklausomoms nuo sėkmės faktoriaus ir nesama tikrumo, kad jis negali patekti į vokiečių rankas. Perduoti žodžiu čionykščiam Lietuvos Ministrui? Bet jis gi nieko negalės padaryti“⁴¹. Šios abejonės turbūt irgi patvirtina, kad 1942 m. antroje pusėje metų pradžioje laikinai pagyvėję ryšiai su Lietuvos vyskupais jau buvo sutrūkinėję.

Turint galvoje visus aukščiau aptartus Vatikano skrupulus dėl fragmentiškų ir sunkiai verifikuojamų žinių tokia skaudžia ir jautria tema, nesunku suprasti iš pirmo žvilgsnio šaltą Valstybės sekretoriato biuro reakciją į nuncijaus Berne arkivysk. Filippo Bernardini perduotą JAV žydų komiteto prašymą padėti surinkti žinių apie žydų situaciją Lietuvoje. Prašytojų atžvilgiu labai geranoriškai nusiteikusiam nuncijui buvo atsakyta, kad, deja, bet „Šventasis Sostas neturi galimybių parūpinti minimų žinių, neigi turi ką nors naudingo pranešti, atsakydamas į minėtą klausimą“⁴². Toks diplomatine kalba užrašytas, vilčių nepaliekantis sakinytis iš tikrųjų gerai apibendrina šiame skyriuje pateiktus duomenis. Be kelių bendro pobūdžio

⁴⁰ Johan Ickx, *op. cit.*, p. 208.

⁴¹ Antonio Samoré pažyma apie lenkų ambasados prašymą, 1942-10-21, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 125, l. 109.

⁴² Valstybės sekretoriato raštas nuncijui Berne arkivysk. Filippo Bernardini, 1943-10-03, in: *Archivio Apostolico Vaticano* (toliau – AAV), Arch. Nunz. Svizzera, b. 215, l. 23.

sakinių Berlyno nuncijaus pranešimuose ir užuominų kituose liudijimuose, Vatikanas turėjo tik Telšių vyskupu apsimetusio anoniminio „profesoriaus“ laišką, kurį vargu ar galėjo laikyti patikimu dokumentu. Skirtingai nei iš Latvijos, Lenkijos ar Ukrainos, iš Lietuvos vyskupų nebuvo sulaukta konkrečių informacijų šia tema, o pasiuntinybė prie Šv. Sosto šiuo klausimu irgi buvo menkas pagalbininkas. Tokiomis aplinkybėmis sunku buvo tikėtis, kad ką nors dar galima ištraukti iš tose „niūriose ir tamsiose“ Rytų žemėse užvestos nežmoniškos naikinimo mašinerijos gniaužtų. Lietuvos vyskupai net ir ne tokiais delikačiais reikalais Šv. Sostui neatrodė itin patikimi partneriai.

„Labiau paskatinamasis nei giriamasis“: Šv. Sostas ir Lietuvos vyskupai karo sąlygomis. Prieš pradėdant svarstyti Šv. Sosto požiūrį į Lietuvos vyskupų elgsenas nacių okupacijos metu, dera pažymėti, kad Vatikano kurijos nuomonė apie Kauno metropolijos vadovą okupaciją išvakarėse buvo, švelniai tariant, ne itin pozityvi. Dar ketvirtą dešimtmečio antroje pusėje čia buvo įsitikinta, kad arkivysk. Juozapas Skvireckas dėl savo bažnytinio ir politinio aktyvumo stokos netinka tokioms atsakingoms pareigoms ir buvo pradėta pagalbininko jam paieškos procedūra⁴³. Sovietų okupacijos išvakarėse arkivysk. Skvireckas dar labiau susigadino savo reputaciją Šv. Sosto akyse, kai paaiškėjo, kad jis nėra linkęs bendradarbiauti vykdant Konsistorijos kongregacijos instrukcijas dėl Šv. Kazimiero seserų atleidimo iš tarnystės jo užmiesčio viloje Linkuvėlėje ir vyskupo rūmuose⁴⁴. Nors tinkamo kandidato parinkimo tyrimas užsitęsė ilgiau nei tikėtasi, karo grėsmės nuojauta ir vis trapesnė Lietuvos geopolitinė situacija 1940 m. pradžioje paskatino jį užbaigti, priėmus nelengvą sprendimą Kauno arkivysk. augziliaru paskirti jauną (vos 36 metų) Vilkaviškio kunigų seminarijos dėstytoją kun. Vincentą Brizgį.

⁴³ Daugiau apie tai žr. Arūnas Streikus, „Lietuva Šventojo Sosto akimis (1922–1939 m.): naujų šaltinių atodangos“, in: *Religija ir visuomenė nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)*, sudarytojas Arūnas Streikus, (ser. *Bažnyčios istorijos studijos*, t. 3), Vilnius, 2010, p. 29–30, 35.

⁴⁴ Tokį nurodymą iš Konsistorijos arkivysk. Skvireckas gavo 1939 m. vasarą. Juo siekta ne tik nutraukti arkivyskupo ir vienuolijos reputacijai kenkiančią kohabitaciją, bet ir galutinai sureguliuoti padėtį vienuolijos viduje, susidariusią dėl 1934 m. arkivysk. Skvirecko iniciatyva nekanoniškai įvykdyto Lietuvos šakos atskyrimo nuo JAV veikusio kongregacijos kamieno. Nors arkivysk. Skvirecko prašymas ištešti faktinį nurodymo įgyvendinimą per trejus metus Romoje nebuvo išgirstas, 1940 m. kovą jokių veiksmų dar nebuvo padaryta – grupė seserų su metropolito favorite ses. Angela Braškaite priešakyje toliau rūpinosi užmiesčio vilos ir vyskupo rūmų mieste ūkiu.

Pirmieji įspūdžiai apie naująjį vyskupą, atrodo, buvo neblogi. Daugiausia būtent iš jo rašytų ir neoficialiais kanalais Romą pasiekiančių laiškų buvo galima susidaryti nors ir labai fragmentišką, bet vis šiojį tokį vaizdą apie dramatiškas bažnytinio ir socialinio gyvenimo permainas valstybinio savarankiškumo netekusiame krašte. Vatikane nesunkiai demaskuotas ir vienas vysk. Brizgio bandymas pergudrauti adresatą, t. y. savo parengtą laišką duoti pasirašyti ordinarui. Arkivysk. Skvirecko pasirašytą 1942 m. kovo 19 d. laišką „falsifikatu“ pavadinęs kun. Samoré ta proga pastebėjo: „Jeigu *vera sunt exposita*, tai būtų argumentas išvelgti Augziliaro ranką ir kitur veikime Arkivyskupo, kuris anksčiau garsėjo kaip mokslo, o ne veiklos žmogus, o dabar atrodo esąs veiklus ir darbštus“⁴⁵. Ar prie veiklaus ir drąsaus vyskupo įvaizdžio susidarymo kažkiek prisidėjo ir 1943 m. pradžioje kai kurių telegramų agentūrų paskleista informacija apie vysk. Brizgio Kauno katedroje 1942 m. spalio 11 d. pasakytą pamokslą, kuriame jis neva smerkęs vokiečių ir jiems talkininkaujančių lietuvių elgesį su žydais ir lenkais, sunku pasakyti. Šią informaciją Valstybės sekretariatui retransliavusi ministro Girdvainio promemorija nesulaukė jokių komentarų ir nesukėlė jokių reakcijų.

Jeigu Valstybės sekretoriato ausis pasiekęs „drąsaus“ vysk. Brizgio pamokslo aidas kuriam laikui ir sustiprino pozityvų jo vertinimą, tai po poros mėnesių gautos kitų žinių nuotrupos turėjo paskatinti jo reviziją. Iš pradžių Vatikaną pasiekė keturių lietuvių visuomenės atstovų laiškas popiežiui Pijui XII, kurį kartu su kitais (generolu Stasiu Raštikiu, buvusiu Laikinosios vyriausybės vadovu Juozu Ambrazevičiumi ir Kauno universiteto rektoriumi Juliumi Gravrogku) pasirašė ir vysk. Brizgys. Kreipimosi autoriai, pasveikinę Šv. Tėvą vainikavimo metinių proga, prašė jo suteikti Lietuvai savo specialią globą ir daryti poveikį didžiosioms valstybėms, kad lietuvių tautai būtų sudarytos sąlygos atkurti savo valstybę. Komentuodamas gauto dokumento turinį kun. Samoré ypatingai pabrėžė tai, kad nors „laiškas visų pirma kalba apie agresyvius Rusijos kėslus, tačiau pakankamai aiškiai nurodo ir į vokiečių okupaciją („Lietuvių tauta yra pasirengusi visa žūti kovodama, kad tik vėl netaptų bolševizmo verge ar nebūtų įstumta į pavaldumo bet kokiai kitai galybei būklė“)⁴⁶. Tuo remdamasis jis siūlė pasiūsti atsaky-

⁴⁵ Antonio Samoré vidinė pažyma apie iš arkivysk. Juozapo Skvirecko gautą laišką, 1942-04-09, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123a, l. 291.

⁴⁶ Antonio Samoré vidinė pažyma apie gautą lietuvių visuomenės veikėjų raštą, 1943-04-13, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123a, l. 562.

mą vysk. Brizgiui, padėkojant už sveikinimus popiežiui ir neįpareigojamai palinkint lietuvių tautai „visų teisingų bei teisėtų lūkesčių išsipildymo“.

Vis dėlto jau po šešių dienų BNRK referentas apsigalvojo. Iš skirtingų šaltinių gavęs papildomos informacijos apie okupacinės valdžios reakcijas į žlugusią lietuvių SS legiono mobilizacijos akciją ir ypač apie tai, kad vysk. Brizgys, pasak Berlyno nuncijaus, „buvo priverstas pasirašyti kreipimąsi į gyventojus, kad jie registruotųsi pagal Vokietijos vyriausybės pageidavimą“, kun. Samoré dabar jau manė būsiant išmintingiau neduoti iš viso jokio atsakymo į minėtą keturių laišką⁴⁷. Valstybės sekretorius kard. Maglione tam visiškai pritarė.

Nacių okupacijai artėjant į pabaigą, vienas svarbiausių Vatikano informatorių ir patarėjų Lietuvos bažnytiniais reikalais t. Johannes Kippas SJ irgi pakeitė savo iki tol turėtą gerą nuomonę apie vysk. Brizgį. 1944 m. pavasarį arkivysk. Aratai referuodamas iš vysk. Brizgio gautą laišką jis jau nebebuvo linkęs akiai pasitikėti laiške pateikta informacija ir pastebėjo: „J. E. tai bus visai nelauktas nusivylimas, kaip kad ir man buvo, kai aš prieš 1 ir $\frac{3}{4}$ mėnesio sužinojau, kad Vincentas, į kurį mes dėjome tiek daug vilčių, jau po pusmečio smarkiai nuvylė. Kuo tai pasireiškė konkrečiai, nenorėčiau čia minėti, tik užsiminti: pasipūtimas, savanaudiškumas, atvirumo ir garbingumo stoka. Aš, žinoma, negaliu pats apie tai spręsti, bet man tai patvirtino daugelis nesuinteresuotų žmonių, tarp jų ir mūsų tėvai bei jo geri draugai“⁴⁸.

Vysk. Brizgys minėtame laiške aprašė tarp jo ir arkivysk. Skvirecko tvyrančią įtampą, kurios priežastimi esanti ta pati ses. Angela, kuri nepaisydama Šv. Sosto Vienuolių ir Konsistorijos kongregacijų instrukcijų, taip pat ir pačios vienuolijos daugkartinių raginimų, toliau gyveno vyskupo rūmuose ir, pasak vysk. Brizgio, faktiškai valdė arkivyskupiją. Šis signalas Vatikaną pasiekė arkivysk. Skvireckui pačiu netinkamiausiu metu, nes dar nuo metų pradžios tarp skirtingų Šv. Sosto dikasterijų vyko intensyvus susirašinėjimas, sprendžiant kaip reaguoti į Kauno arkivyskupijos kapitulos ir vyskupo augziliaro prašymą specialiu popiežiaus dėmesio ženklų pagerbti vasarą savo vyskupavimo sidabrinį jubiliejų besirengusį minėti metropolitą.

Nepaisant negatyvaus Šv. Konsistorijos nusistatymo šiuo reikalu, kun. Samoré iš pradžių buvo linkęs palaikyti sumanymą tvirtindamas, kad „popiežiaus dokumentas – labiau paskatinamasis nei giriamasis – ypač

⁴⁷ Antonio Samoré vidinė pažyma apie gautą lietuvių visuomenės veikėjų raštą, 1943-04-19, in: *Ibid.*, l. 556.

⁴⁸ T. Johanno Kippo SJ laiško arkivysk. Antonino Aratai nuorašas, [1944-04-??], in: *Ibid.*, l. 542.

atsižvelgiant į naujos rusų okupacijos galimybę – turėtų duoti naudos“⁴⁹. Pripažinęs, kad arkivyskupas, nepaisant nuopelnų Šv. Rašto tyrimų ir vertimo srityje, niekada nebuvo akcijos žmogus ir yra silpnas tikinčiųjų ganytojas, vidinės pažymos rengėjas išvelgė ir pozityvių arkivysk. Skvirecko veikimo paskutiniaisiais metais aspektų: „kiek galima spręsti iš retų dokumentų, gautų iš Lietuvos šiais paskutiniais metais, mons. Skvireckas nesielgė blogai per bolševikų okupaciją ir per vokiečių valdymą. Kai ką padarė: pavyzdžiui, paskutinis memorandumas dėl santuokos įstatymo; ir kiti prieš jį buvo įteikti okupacinei valdžiai“⁵⁰. Vis dėlto dar kartą atsiklausus Konsistorijos nuomonės, pastaroji pasisakė itin griežtai prieš: „Maža pasakyti, kad neišsiskiria dideliu uolumu; deja, pridurtina, kad šiai Šv. Kongregacijai 1944 m. reikėjo domėtis mons. Skvirecku dėl kitų rimtų motyvų ir imtis kuo griežčiausių priemonių“⁵¹. Atsižvelgiant į tai, BNRK biure buvo iškelta idėja parengti laišką ne asmeniškai arkivysk. Skvireckui, o bendrą visiems Lietuvos vyskupams, 1943 m. neturėjusiems galimybės atvykti vizito *ad limina*, laiške tik tarp kito užsimenant ir apie metropolito vyskupavimo jubiliejų. Tačiau kai berengiant laiško projektą buvo gautas aukščiau minėto t. Kippo laiško arkivysk. Aratai nuorašas, net ir tokio kompromisinio varianto nutarta atsakyti. Kun. Samoré dabar jau siūlė iš viso išimti nuorodą į arkivysk. Skvirecko jubiliejų, o popiežiaus laišką, panašiai kaip 1941 m., adresuoti visų Baltijos šalių vyskupams⁵².

Kad taip galiausiai ir buvo padaryta, patvirtina to paties kun. Samoré pastaba ant 1944 m. birželio viduryje gautos arkivysk. Orsenigo telegramos teksto, kur teirautasi dėl (ne)priimto sprendimo kaip pagerbti arkivysk. Skvirecką. Remiantis gi publikuotu laiško tekstu⁵³, historiografijoje iki šiol nebuvo suabejota tuo, kad Lietuvos vyskupai gavo tik jiems adresuotą laišką, popiežiaus pasirašytą 1944 m. gegužės 15 d., ir kad jame būta asmeniškų sveikinimų metropolitui⁵⁴. Siekiant paaiškinti šį nesusipratimą, matyt,

⁴⁹ Antonio Samoré vidinė pažyma apie arkivysk. Juozapo Skvirecko vyskupavimo jubiliejų, 1944-02-05, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123b, l. 63.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Šv. Konsistorijos nuomonė apie popiežiaus laiško arkivysk. Juozapui Skvireckui idėją, 1944-02-15, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123b, l. 66v.

⁵² Antonio Samoré vidinė pažyma apie popiežiaus laišką Baltijos šalių vyskupams, 1944-05-08, in: *Ibid.*, l. 71.

⁵³ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes, 1939–1945*, p. 867–869.

⁵⁴ Regina Laukaitytė, *op. cit.*, p. 78. Dėl to čia kaip klaida kvalifikuojamas ir vysk. Brizgio liudijimas, kad laiškas buvęs adresuotas Lietuvos ir Latvijos vyskupams.

reikėtų kelti prielaidą, kad Vatikano dokumentų rinkinyje buvo paskelbta ne galutinė laiško versija. Tą patvirtintų kard. Magliones rezoliucijos ant kun. Samoré pažymos data, liudijanti, kad gegužės 23 d. laiškas dar tikrai nebuvo iki galo suredaguotas. Antra vertus, į minėtą Berlyno nuncijaus užklausą dėl arkivysk. Skvirecko jubiliejaus, Vatikano rūmuose gautą 1944 m. birželio 13 d. vakare, kitą dieną buvo atsakyta toli gražu ne metropolitą pagerbiančia telegrama:

Konsistorijos Š. K. praneša: prašau Jūsų Ekscelenciją tinkamu būdu Šventojo Sosto vardu įsakyti Kauno arkivyskupui, kad jis tuojau pat išsiųstų seseris, gyvenančias jo namuose, kitaip jam gresia popiežiaus suspendavimas *ipso facto incurenda*⁵⁵. Apie šį įsakymą Jūsų Ekscelencija informuos taip pat Monsinjorą Vincentą Brizgį, vyskupą augziliarą.⁵⁶

Nėra aišku, ar laiškas Baltijos šalių vyskupams ir pastarosios telegramos turinys dar spėjo pasiekti Kauno ordinara, kuris frontui visai priartėjus, miestą ne savo valia (?) paliko liepos 28 d. popietę. Neaiškumų dėl tikros laiško datos ir turinio palieka ir tas faktas, kad jo nėra tarp viešai skelbiamų popiežiaus Pijaus XII pontifikato laiškų⁵⁷.

Jeigu Kauno metropolito atveju skeptišką Vatikano požiūrį daugiausia lėmė bažnytinio uolumo ir drausmės stoka, tai į Vilniaus arkivyskupijos faktinio vadovo pareigas aplinkybių iškeltas arkivysk. Mečislovas Reinys kritiškai vertintas pirmiausia dėl pernelyg didelio veiklumo. Arkivysk. Reiniui daugiausia priekaištauta dėl to, kad po arkivysk. Romualdo Jalbrzykowskio arešto 1942 m. kovo pabaigoje perėmęs arkivyskupijos valdymą apaštalinio administratoriaus teisėmis, jis per skubiai ir be atodairos į komplikuotus tautinius santykius griebėsi arkivyskupijos integravimo į Lietuvos bažnytinį gyvenimą. Istoriografijoje tai jau gana plačiai aptarta tema, remiamasi dar XX a. septintame dešimtmetyje publikuotais dokumentais⁵⁸. Į minėtą rinkinį nepatekusių archyvinių dokumentų analizė leidžia papildyti istoriografijos žinias trimis naujomis detalėmis, kurios pilniau atskleidžia nevienareikšmišką Šv. Sosto požiūrį į šį Bažnyčios veikėją.

⁵⁵ Įsigaliojanti automatiškai (*lot.*).

⁵⁶ Valstybės pasekretoriaus arkivysk. Giovanni Battista Montini telegrama nuncijui Berlyne, 1944-06-14, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 123a, l. 549.

⁵⁷ <https://www.vatican.va/content/pius-xii/it/letters.index.4.html>.

⁵⁸ Viktoras Pavalkis, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1940–1947)“, in: *Aidai*, Brooklyn, 1974, Nr. 2, p. 56–63; Regina Laukaitytė, *op. cit.*, p. 138–161.

Visų pirma pažymėtina tai, kad Vatikane kritiškai vertintas ne tik perdėtas arkivysk. Reinio tautinis entuziazmas, bet ir ne visada gerai pasverti jo veiksmai okupacinės valdžios atžvilgiu. Pavyzdžiui, aptardamas jo reakcijas į vokiečių trukdymus skirti kunigus kelių okupacinės administracijos darinių teritorijoje esančiose diecezijos dalyse, kun. Samoré apgailestavo:

J. E. mons. Reinys komisarui atsakė ilgu kovo 22 d. raštu tam, kad parodytų, jog arkivyskupijos sienos yra nustatytos Popiežiaus ir tik jo vieno gali būti pakeistos. Nepasakyčiau, kad šis raštas būtų gerai suredaguotas ir pirmiausia išmintingas: mons. Reinys, kad įrodytų esąs visos arkivyskupijos administratoriumi, cituoja – su data ir protokoliniu numeriu – praėjusių metų liepos 22 d. jam atsiųstą laišką. Tačiau manau, kad pastarasis laiškas iš Berlyno į Vilnių buvo perduotas ne paštu; taigi geriau būtų jo neviešinti, bent jau necituoti jo pasaulietinei valdžiai.⁵⁹

Antra, būtent okupacinėse Baltarusijos ir Balstogės srityse atsidūrusių Vilniaus arkivyskupijos parapijų administravimo užtikrinimas buvo svarbiausias motyvas, paskatinęs Vatikaną svarstyti antro, lenkų tautybės arkivyskupo augziliaro nominacijos galimybę. Antrasis pagalbininkas, pasak siūlymo autoriaus, galėtų reziduoti Balstogėje arba Gardine ir iš čia žymiai lengviau susisiekti su parapijomis, kurioms sunku komunikuoti su arkivyskupijos centru. Lenkų viešosios nuomonės nuraminimas šiuo atveju pateikiamas tik kaip papildomas argumentas už tokį reikalo išrišimą. Tiesa, šį kartą jau pats kard. Maglione kiek prigesino savo referento iniciatyvumą, ant projektą pristatančios pažymos užrašęs: „Ar ne geriau būtų palaukti rezultatų, kokius duos mūsų paskutinis pabarimas mons. Reiniui?“⁶⁰

Trečia, nepaisant žymiai didesnio lenkiškų šaltinių informacinio potencialo, Vatikanas sugebėjo nepasiduoti jų įtaigai. BNRK biuro tarnautojai pasižymėjo neblogais šaltinių kritikos gebėjimais ir, gretindami lenkiškų šaltinių pateikiamus duomenis su alternatyviais šaltiniais, atskleidė ne vieną lenkų bandymą manipuliuoti Šv. Sostu. Pavyzdžiui, 1943 m. spalio pradžioje gavus eilinę prieš arkivysk. Reinį nukreiptą Lenkijos ambasados notą, kaltinančią jį tuo, kad atkurtoje Vilniaus kunigų seminarijoje nuo pat pradžių galėjo studijuoti tik lietuviai, buvo prisiminta, kad pats arkivysk.

⁵⁹ Antonio Samoré vidinė pažyma su siūlymais kuo papildyti rengiamą laišką arkivysk. Mečislovui Reiniui, 1943-05-31, in: ASRS, Fondo AA.EE.SS., Pio XII, Paesi Baltici, Pos. 125, l. 162.

⁶⁰ Antonio Samoré vidinė pažyma apie antro Vilniaus arkivyskupo augziliaro paskyrimo galimybę, 1943-06-01, in: *Ibid.*, l. 168.

Reinys prieš daugiau nei metus buvo rašęs apie savo pastangas pasirūpinti, jog vokiečių valdžios draudimu seminarijoje negalintys mokytis lenkų klierikai galėtų tęsti mokslus privačiai. Tai nustačius, lenkų ambasadoriui žodžiu buvo pasakyta, kad jo pateikta informacija nėra visiškai teisinga ir kad „mons. Reinys nėra jau taip antilenkiškas kaip įsivaizduojama“⁶¹.

Taigi nors ir suprasdamas sudėtingą Kauno ir Vilniaus metropolijų vadovų padėtį, į kurią jie pateko susidūrę su antibažnytinėmis totalitarinių režimų praktikomis, Vatikanas ir šiuo atveju neturėjo pakankamai duomenų, kad galėtų adekvačiai įvertinti jų elgsenas. Tokiomis aplinkybėmis, matyt, linkta likti prie anksčiau susidarytų nuomonių apie Lietuvos vyskupus: kad Kauno metropolitui trūksta uolumo ten, kur jo reikėtų, bet užtenka užsispyrimo netaisyti savo klaidų; kad jo pagalbininkas nestokoja aktyvumo, tačiau ne visuomet elgiasi išmintingai; kad arkivysk. Reinys yra pernelyg angažuotas tautiškai, jog galėtų visada rasti tinkamus sprendimus tautinių įtampų draskomoje vyskupijoje.

Trys apibendrinimai. Pirma, naujų archyvinių dokumentų analizė patvirtino, kad nė iš vienos pusės taip ir nepavyko atkurti nuo 1941 m. pavasario nutrūkusios daugiau ar mažiau normalios bažnytinės komunikacijos grandinės tarp Lietuvos ir Romos. Informacija apie padėtį Lietuvoje Vatikaną pasiekdavo nereguliariai, dažniausiai smarkiai vėluodama, neretai iš anoniminių, neaiškios kilmės šaltinių, nebuvo galimybės jos patikrinti. Situaciją tik iš dalies lengvino (o gal priešingai – komplikavo?) ta aplinkybė, kad Baltijos šalių reikalus BNRK biure tuo metu kuravo asmuo, neblogai pažinojęs Lietuvos dvasininkiją ir lietuviškas realijas apskritai. Jo turima patirtis papildomai skatino neskubėti priimti sprendimų, remiantis fragmentiškomis žiniomis, įveikiančiomis karo ir okupantų sukurtus barjerus.

Antra, net ir tuose pabiruose iš Lietuvos atkeliaujančios informacijos gabalėliuose anaip tol nebuvo nutylima žydus čia ištikusi katastrofa ir bendri jos mastai. Kita vertus, skirtingai nei kitų Europos vietų atvejais, Šv. Sostas buvo visiškai bejėgis kuo nors padėti konkreitiems mirtino pavojaus akivaizdoje atsidūrusiems asmenims. Tragiškos jų istorijos retai kada išsimaišydavo į iš kitų Europos vietų gaunamų pagalbos prašymų srautą, šiuo atveju naciams daugiau ar mažiau pavyko užblokuoti vieną iš ankstyvųjų liudijimų kanalų. Dėl to Vatikane tarsi ir žinota, kad Rytuose vyksta kažkas

⁶¹ Antonio Samoré pažyma apie neteisingas lenkų ambasadoriaus žinias apie vysk. Mečislovą Reinį, 1943-10-05, in: *Ibid.*, l. 191.

baisaus, tačiau tas žinojimas, bent jau Lietuvos atveju, nebuvo užpildytas konkrečių žmonių istorijomis, o be jų žinojimas visada yra emociškai mažiau paveikus. Didžiausią poveikį, žinoma, būtų padarę vyskupų autoritetu paremti duomenys, tačiau iš Lietuvos sulaukta tik netikrų vyskupų laiškų šia tema, kurių niekaip negalėta priimti už gryną pinigą.

Trečia, turima medžiaga sugestiuoja, kad Šv. Sostui labai trūko ryšio su vyskupais ir bažnytiniais jų (ne)veikimo reikalais. Ankstesnė bendravimo su jais patirtis neteikė pagrindo šimtu procentu pasitikėti jų gebėjimu tinkamai elgtis naikinamojo karo ir sunkios priespaudos sąlygomis. Romą pasiekiančios informacijos atplaišos tokių nuogaštavimų neišskleidė, o tik dar labiau juos sustiprino. Kita vertus, suvokimas, kad tai ir yra tik atplaišos, neleidžiančios susidaryti pilno vaizdo, o taip pat tam tikra empatijos dozė į nepavydėtiną situaciją patekusiems vyskupams, vertė susilaikyti nuo griežtesnės jų veiksmų kritikos, apsiribojant susilaikymu tik nuo rutininės proginės panegirikos.

THE VATICAN AND THE NAZI OCCUPATION OF LITHUANIA: INFORMATION, INTERACTIONS, AND REACTIONS

Summary

Based on the documents from the Vatican archives, which were opened to scholars a few years ago, and reflecting on the period of the pontificate of Pope Pius XII, the article asks: was the communication between the Holy See and the Lithuanian ecclesiastical circles during the period of the Nazi occupation effective? What information about the extermination of the Jews in Lithuania reached the Vatican and what reactions did it provoke there? Why was the Holy See not always satisfied with the pastoral activity of the Lithuanian bishops and their attitude under the Nazi occupation?

The analysis of archival documents confirmed that neither side managed to restore the more or less normal chain of ecclesiastical communication between Lithuania and Rome that had been broken in spring of 1941. Information about the situation in Lithuania during the Nazi occupation reached the Vatican irregularly, usually with considerable delays, often from anonymous sources of uncertain origin, and there was no way of verifying them. However, even in these scraps of information coming from Lithuania, the catastrophe that had befallen the Jews here and its overall extent were by no means glossed over. On the other hand, unlike in other parts of Europe, the Holy See was completely powerless to do anything to help the specific individuals who were in mortal peril. Their tragic

stories rarely fed into the stream of pleas for help from elsewhere in Europe, and in this case the Nazis succeeded to some extent in blocking one of the channels of the earliest testimonies. As a result, the Vatican seemed to be aware that something terrible was happening in the East, but that knowledge, at least in the case of Lithuania, was not filled with the stories of specific people, and knowledge without them is always less impactful emotionally. Of course, the data based on the authority of the bishops would have had the greatest impact, but all that came out of Lithuania were fake letters from the bishops on the subject, which could not be accepted for granted. The available material suggests that the Holy See was very much out of touch with the bishops and the ecclesiastical matters of the country to reasonably evaluate their ongoing activities. The previous experience of dealing with them did not provide a basis for one hundred per cent confidence in their ability to behave appropriately under the conditions of destructive war and severe oppression. Some reports reaching Rome during the Second World War did not dispel such fears but only reinforced them. On the other hand, the realisation that these were only scraps, which do not give a complete picture, and a certain amount of empathy for the bishops who found themselves in an unenviable situation, made to the Holy See refrain itself from a harsher criticism of their actions.